

ЧАСТИНА II

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

П.В.Пиріг,

доктор історичних наук

Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина

Після смерті 27 липня 1657 р. Богдана Хмельницького політичні пристрасті на Україні загострювались. Ще за його життя наступником гетьманського престолу старшина визнала молодшого сина Хмельницького Юрія. Хворобливий юнак, який не відрізнявся розумовими здібностями, Юрій Хмельницький до того ще й був неповнолітнім. На гетьманський престол всі погляди зосередив генеральний писар Війська Запорозького Іван Виговський.Хоч у листі до путівльського воєводи Микити Зюзіна від 16 серпня 1657 р. він з єхидством зазначав «о нежелании своем занимать какую-нибудь должность в Войске Запорожском», але це було лише на словах. Насправді ж Виговський мав вищою владою і прикладав всі зусилля для оволодіння нею. «Скоро ... будет рада всей старшины и некоторой черни, на которой что усоветуют, не ведаю», - писав він далі М. Зюзіну. Рада відбулась 26 серпня 1657 р. в Чигирині. Іван Виговський був проголошений гетьманом України: «и полковники и сотники и все Войско Запорожское говорят, чтоб быть мне (Виговському. – П. П.) гетманом»¹. Однаке слід зазначити, що на цій раді були відсутні «чернь», представники запорозького козацтва й багатьох українських полків, що дає можливість говорити про її обмежений склад.

Новоспечений гетьман досить чітко усвідомлював це і для зміцнення свого становища він добився скликання нової, більш розширеної ради, яка відбулась у Корсуні 25 вересня 1657 р. і «едиными усты и советными гласы на гетманство Запорожское Ивана Выговского обрали есмѧ». Цього разу він отримав атрибути гетьманської влади.

Всупереч обіцянкам і переконанням «верно его царьскому величеству ... служить» І. Виговський давно вже виношував плани розриву з Росією і передачі України під владу Речі Посполитої. Досить чітко ці його позиції виявились на Корсунській раді, де гетьман з метою компрометації російського уряду на весь голос заявив, буцімто він має намір у козаків «прежнє их вольности отнять». Виговського підтримали полковники із кулуарів його найближчого оточення й однодумців:

Зеленський, Богун та інші, які без будь-яких підстав стверджували, що «начальные ево государевы люди к нам не добры и наговорят государя на том, что привесть нас во всяку неволю и пожитки наши у нас отнять». Разом з тим слід відзначити, що на Корсунській раді були й сили протистояння діям Виговського і його наближених. Серед них особливо виділялись полковники лівобережних полків: ніжинський Григорій Гуляницький, полтавський Пушкаренко, прилуцький Петро Дорошенко. Вони, як мовиться, стали з іншого боку барикад і зайняли протилежні гетьманським позиції: «Мы царского величества никогда, по присяге своей, неотступны, да и по сю сторону Днепра начальные и всяких чинов люди и чернь от царского величества неотступны»².

Про те, що «чернь де вся в войске Запорожском от великого государя неотступны», повідомляв, наприклад, і донський козак Григорій Савельєв, який побував на Україні. Подібне зустрічаємо і в відписці путівльських воєвод Зюзіна і Наумова (13 жовтня 1657 р.) до царя: «И по сю сторону Днепра (Лівобережжя. – П. П.) Черкасы и мещаня и вся чернь стали в сумненье (у відношенні до питання про прагнення прибічників I. Виговського «от его царьского величества отступить». – П. П.) и писали к полковникам своим: как небожщик гетман Богдан Хмельницкой царьському величеству с Войском Запорожским и со всею чернью присягли, так мы и ныне на том стоим».

У листі до путівльського воєводи М. Зюзіна від 2 жовтня 1657 р. ніжинський protопоп Максим Філімонович писав: «Сего ради я, яко добро хот государской, желаю от сердца, чтоб уж мы знали государя праведного себе за совершенного государя и его полную власть, и многое от наших, как духовных людей, также и мирских». І далі він зазначав: «Надобно того, чтоб государь царь обымал сія наши города ... и мы будем всячески к тому людей приводить». У листі ж (19 жовтня 1657 р.) protопопа до окольничого Федора Ртищева зазначалось таке: « Как есми писал прежде, так и ныне тож объявляю, чтоб царская власть меж нами была, да владеет царь над нами; многое того желают, но и паче же на нашем Севере (Чернігівщині. – П. П.)»³.

Сам Виговський у розмові 28 жовтня 1657 р. з Г.Г.Ромодановським признавався, що «многие де ему непослушны». Як бачимо, в позиції до нього перебувала й Чернігівщина.

Цікавий і такий факт. 17 жовтня 1657 р. I. Виговський відвідав Брецький монастир на Чернігівщині. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович по закінченні обідні і відправлення молебну над гетьманською «булавою и над саблею и над бунчуком говорил молитвы, и, проговоря молитвы, покропя святою водою булаву и саблю и бунчук, подал гетману и говорил речь, чтоб ему, будучи гетманом ... великому государю служить верою и правдою»⁴.

Але невдовзі стало відомо й інше. І. Виговський восени 1657 р. розпочав переговори з Польщею про боротьбу за включення України до її складу, а також продовжив переговори з Кримським ханством з метою використання татар для досягнення цієї мети⁵. Було ясно, що гетьман відкрито став на шлях зради.

У кінці листопада 1657 р. Олексію Михайловичу стало відомо, що «ляхи ... всем полком своим указали збиратца и жолнеров в Польше збирают, конечный умысл имеючи на городаы ... украинные наступать», а коли вони розпочнуть наступ, то і «орда, соединясь с ними, ударить имеет».

У січні 1658 р. полтавський полковник Мартин Пушкар повідомляв у Москву: «Вас, товарыщай своих, прилежно прошу и оберегаю, чтоб есте в береженье от Выговского пребывали, и воеводам и окольничим всем о измене Выговского ведомо чините. А мы с желательством и приятством его царскому величеству ... пребываем; а полк свой весь собрал есмь и в Полтави живем, что и нас хочет воевать: ведомость себе о том взял; оберегаемся, должны есмя против его стояти. И мурзы Крымскіе четыре с ордами на нас уготовались, на все Заднепріе»⁶.

Незабаром проти політики Виговського на Україні розгорнувся могутній народний рух. Його очолили полковник Полтавського полку Мартин Пушкар, який «гетману учал быть во всем непослушон», і кошовий Запорозької Січі Яків Барабаш. «Многіе пристают к Пушкареву совету, у полковников, которые теперь при мне (Выговському. – П. П.), не много людей», - признавався гетьман російському представнику П. Скуратову. Виговський чітко усвідомлював, яка сила стала на шляху до здійснення його планів і приклав усі зусилля на придушення руху українського народу. На чолі великого війська, у якому, крім козаків, що підтримували гетьмана, було багато татар, найманців, 4 травня 1658 р. він відправився до Полтави, де перебували зі своїми козаками Пушкар і Барабаш. «Ныне де иду на Пушкаря и смирю его огнем и мечем; где ни будет утекать, там его доставать, хотя и в государевы городаы уйдет; кто за нево станет, тому самому от меня будет», - заявляв гетьман⁷. Користуючись значою чисельною перевагою свого війська, Виговський завдав відчутного удара повстанським загонам, незважаючи на їх упертий опір. Пушкаря було вбито. Полтаву дуже зруйнували⁸. В руки Виговському потрапили також Миргород, Лубни, інші міста Лівобережжя. Разом зі своїми прибічниками гетьман перебував в урочистому настрої. Перемога здавалась йому близькою й неминучою. Влітку 1658 р. він був зайнятий посиленою підготовкою до боротьби із Росією, яка всіляко намагалась перешкодити здійсненню його планів.

Наприкінці серпня двадцятитисячне військо під керівництвом Данила Виговського (брата гетьмана) направилось до Києва. Перед ним

ставилось завдання витіснити з міста російський гарнізон на чолі з В. Шереметевим. Однаке опанувати Києвом воїнам Виговського не довелось. Російські драгуни й стрільці, здійснивши ряд успішних вилазок, відкинули їх. «Его, Данилка, с Черкасы и с Татары в обозех и на приступех побили многих, да в полон взято близко дву сот человек, да сорок восмь знамен, да пушек полковых и затинных больши дватцати, и зелье и иные всякие пушечные и войсковые запасы поимали»⁹. Цього разу гетьман потерпів поразку. Але надій на здійснення своїх задумів Виговський все ще не втрачав. Зібравши велике військо, до якого ввійшло дуже багато поляків, татар і козаків, він направився до Гадяча. На східному Лівобережжі знову розгорнувся антигетьманський рух. В таких умовах у вересні 1658 р. Виговський підписав разом з польськими комісарами Беневським і Євлашевським Гадяцький договір, зміст основних пунктів якого зводився до передачі України під владу Речі Посполитої. Договір передбачав польським магнатам і шляхті на Україні «места, села и кгороди свои, и что колвеk у кого в той войне (Визвольній. – П. П.) так в духовних, яко и в свецких взято, назад отберати». Тут їм дозволялось також «мети и судити свои трибуналы». З метою придушення будь – якого незадоволення й опору з боку народних мас «имеет быть всегда на Украине войска квартирного корунного 10000»¹⁰.

Таким чином, Гадяцький договір по путі справи ліквідував головні завоювання українського народу у Визвольній війні середини XVII ст. І неможливо було, щоб він «примирился с новым поворотом под панскую кормыгу»¹¹.

Царський уряд в очах всього українського народу викрив Виговського, засудив його незаконні зрадницькі дії і закликав до активізації боротьби із ним. Відновлення військових дій з Річчю Посполитою стало необхідним. А невдовзі було прийнято рішення про введення російських військ на територію Лівобережжя.

Виговський та його саратники, чітко усвідомлюючи картину становища, яке склалося, розуміючи, до яких наслідків може привести це рішення, розгорнули серед українського населення завзяту пропаганду, направлену на очорнення й опоганення сусіднього російського народу, і розпалювали ворожнечу до нього. Зокрема, ніжинський полковник і наказний гетьман Григорій Гуляницький називав руських «жестокими и немилосердными», які «никому не наровят, все мечем и огнем разоряют, церкви Божія палят и монастыри, священников и иноков и инокинь всех под меч безо всякого милосердія пускают». Боючись розгортання в полку антигетьманського руху, він наказував своєму помічникові полковнику Кобилецькому: «Из mestечек и из сел всех околних всю волость прилежно загоняйте в город ... Посылай во все села и mestечка окольные ясаулов, чтоб всех гонили до Нежина, а

непослушным шею утинали вели без жадного милосердія». Гуляницький відверто закликав, «чтоб чернь и поспольство против его царского величества сопротивлялись»¹².

У листі ніжинського протопопа Максима Філімоновича до путівльського воєводи і князя Ромодановського від 14 листопада 1658 р. зазначалось, що «ничим иным, только смертью или мечем людей посполитых и чернь воевати с его царского величества понужда(ют); а в какую ненависть и в страх подают его царское величество, страшат, и что рать его царского величества горшает поганых церкви Божии и с иконами и со християны делают». Далі протопоп писав, що і Василя Золотаренка «насилием в войско погнали, страшатчи ево смертною казнью; а он плачуши шол на ту войну, також и мещане наши больше и меньше все о том, что они изменяют, только бывают, понуждают, страшат различными обычаями, на супротивлении его царскому величеству пр(иго) няют». Ніжинський протопоп Максим Філімонович висловлював впевненість у тому, що як тільки руські раті підійдуть до Стародуба, Глухова, Батурина й Ніжина, все населення зразу ж перейде на їх сторону. Протопоп був надто стурбований діями Виговського, дуже хвилювався, що він всі свої обіцянки «поломал и оманил»¹³.

Широкий наступ на українські міста І. Виговський здійснив на початку 1659 р. 4 лютого з поляками, «со многими Черкасы и с ордою» він підійшов до Миргорода. «Видя тот изменничей приход, в Миргороде в малом городе осаду укрепили, и Миргородцы де все присягали, что им служить великому государю». Однака в результаті наявних обставин місто невдовзі опинилося в руках Виговського. Далі шлях його проліг до Полтави й Гадяча, які теж вимушенні були здатися.

Відчайдушний опір чинило населення Ромна. На чолі оборони міста стояв гетьман Безпалий. 19 лютого боярин О. Трубецької послав йому на допомогу із Севська значне підкріплення: «кратних людей драгунского строю полковника Ивана Мевса с начальными людьми да ево полку драгунов шестьсот человек, да зелья ручново и мушкетного и пущечного три бочки», а також двадцять пудів свинцю, дві мідні пищалі і 60 ядер. Показовий той факт, що навіть ті козаки, які перейшли було в результаті різних причин на сторону Виговського, проникнулись симпатіями до захисників Ромна і готові були надати їм допомогу: «как де великого государя ратные люди придут к нему Ивану на помочь, и они де Черкасы в то время все будут на Ивашка Выговского ему Ивану Беспалому помогать».

Але Виговському вдалося захопити ряд населених пунктів Лівобережної України. І невдовзі він направився до Зінькова. Місто обороняли козаки на чолі з полковником Силком. О. Трубецької звертався до його населення з проханням, «чтоб великому государю служили они

и против изменника Ивашка Выговского ... стояли крепко, а на прелестные листы и ни на какие их прелести не прельщались»¹⁴.

Мешканці міста стійко чинили опір. Тоді Виговський вирішив здобути його шляхом облоги, яка тривала протягом цілого місяця. Але й це не принесло йому успіху. В кінцевому рахунку облога Зінькова була знята. Безуспішна боротьба з козаками I. Безпалого і військом князя Г. Ромодановського, які з'єдналися поблизу Лохвиці, змусила I. Виговського залишити Лівобережну Україну й відійти до Чигирина. Тут він розгорнув посилену підготовку до нових бойових операцій, направлених проти українських та російських військ, які розташувались на території Лівобережжя. Цього разу головним театром боїв стає Чернігівщина. Обставини склались таким чином, що в ході бойових дій на сторону I. Виговського перейшла й певна частина Чернігівщини. У битвах на Полтавщині в його війську перебували Ніжинський і Чернігівський полки. Після відступу Виговського з – під Зінькова Григорій Гуляницький через Костянтинів вирушив до Конотопа. Тут зосередились «чекас с ним четыре полки: Нежинской, Прилуцкой, Черниговской, Гоголовской, да татаровия многое люди». За деякими даними, тут було сім тисяч татар. Джерела зафіксували факти їх розбійницьких нападів на найближчі російські міста: Путивль, Рильськ, Севськ: «приходят воиною ... и тех городов в уездах села и деревни жгут и разоряют и людей побивают и в полон емлют»¹⁵.

За вказівкою царського уряду війська під командуванням О. Трубецького, які перебували в Путивлі, відправились на Україну. Там до них приєдналися козаки I. Безпалого і російські частини, що зосурджувались під Лохвицею. 16 квітня об'єднане військо рушило до Конотопа. Через два дні воно вже розташувалось обозом біля села Підліпного (в трьох верстах від Конотопа). 20 квітня О. Трубецької «с товарищи и со всеми великого государя ратными людьми» підійшли безпосередньо до Конотопа. Прихильники Виговського зразу ж відкрили по них вогонь з гармат і дрібної зброї.

Наступного дня прийшли «в сход» під Конотоп князь Ф. Куракін «с товарищи и с государевыми ратными людьми». О. Трубецької розпорядився стати їм обозом з іншого боку міста, «вести к городу шанцы ж и в шанцах поставить наряд».

Російські війська не поспішали вступати в бій. Князь Трубецької все ще намагався переконати полковника Гуляницького й його воїнів, щоб вони, «памятуя едино православную христіянскую веру и великого государя ... к себе премногую милость и жалованье и оборону от гонителей православные христіянскіе веры от Ляхов и от бусурман, от неправд своих отстали и в винах своих великому государю добили челом и были бы ... под его государевою самодержавною высокою руко». Однак ніякої відповіді не поступило. А російське військо було піддане «беспрестанному» обстрілу.

У відповідь Трубецької і дав наказ « стрелять изо всего наряду по городу и в город». 21 квітня розпочався гарматний обстріл Конотопа, що тривав декілька днів підряд. Але місто не здавалось. Ранком 28 квітня російські раті зробили спробу генерального штурму конотопських укріплень. Іноді їм вдавалося вибратись на стіни замку « и на город взошли было во многих местех с знамены и с барабаны, и башню сожгли». Але «государевых ратных людей изменники с города збили». Марною виявилось також спроба зробити підкопи під укріплення й засипати рови. Трубецької віддав наказ про відступ.

У цей час загін козаків на чолі з Василем Золотаренком перебував у Борзні. Тут також було дві тисячі татар. Вони готувалися до боротьби з російським військом. Князь Трубецької змушений був направити туди воєводу Петра Скуратова і Григорія Ромодановського «с государевыми ратными людьми». Біля села Красного вони зустрілися з батуринськими козаками, які поспішали «под полки боярина и воевод князя Алексея Никитича Трубецкого с товарищи для языков». Відбулась сутичка, з якої російські війська вийшли переможцями. Перемогою для них завершився й бій біля Борзни з козаками В. Золотаренка й татарами 13 травня: «великого государя ратные люди город Борзну приступом взяли и высекли и выжгли».

Тривожні звістки одержав Трубецької з Ніжина. Протопоп Максим Філімонович повідомляв, що там зібралось немало прихильників Гуляницького. Крім того, недалеко від міста стояли «Ляхи и Сербы и Волохи и Черкасы и Татаровя многіе люди». Для боротьби з ними 25 травня вишили з ратями Григорій Ромодановський, Петро Скуратов, Федір Куракін, а також полковник Григорій Донець «с Черкасы». Тричі вступали вони в боротьбу, кожного разу отримуючи перемогу¹⁶.

До жителів же Ніжина Трубецької звернувся з проханням, щоб вони «великому государю в винах своих повиновеніе принесли и были под его великого государя ... высокою рукою в вечном подданстве попрежнему», не допускаючи себе до розорення.

В цей час недалеко від Ніжина, в полі, розташувався й Виговський зі своїми козаками. До нього прибуло також тридцятисяче військо татар. Велась посилена підготовка до походу на виручку Гуляницькому під Конотоп, до боротьби з російськими військами, які оточували його. Гетьман присягав кримському хану, що їм «итти вместе и никому друг друга не выдать»¹⁷. О. Трубецької примінив всі сили для попередження катастрофи, що насувалась. Він все ще намагався переконати Виговського в необхідності «меж подданными православными християны междуособие и кровопролитие успокоить». На жаль, всі старання й прагнення російського воєначальника в цьому напрямі не отримали підтримки з боку Виговського, який невдовзі разом

з татарськими ордами, а також найманими загонами поляків, сербів, волохів, німців направився до Конотопа. 27 червня 1659 р. козаки Виговського й татари здійснили напад на російські сторожові пости біля села Соснівки. Відбулася битва. Військо Трубецького відтіснило ворога: «те Татаровя и Черкасы от деревни Сосновки отошли»¹⁸. Але наступного дня військові дії відновились. Несприятлива болотиста місцевість по берегах річки Соснівки негативно вплинула на російське військо. Передусім у дуже тяжкому становищі опинились російська кіннота й важка артилерія, які весь час загрузали в багні. Кінець бою вирішили удари татар, які, «зашед с обе стороны, на государевых людей ударили и государевых ратных людей полки и сотни смешали», а також козаків Виговського й найманців, які обійшли російські позиції «спорним гребенем» (валом, насипаним ще в першій половині XVII ст. на російсько – польському кордоні по лінії Путивльського рубежу) і стали ратних людей «побивать и в полон иметь». Багато російських воїнів склали свої голови на соснівському полі бою. Прославлені князі Семен Романович Пожарський і Семен Петрович Львов потрапили в полон.

Переможцям дістався царський прапор, барабани, багато гармат, у тому числі й граната, которую Виговський відправив у Батурина, інші трофеї. Гуляницький за те, що «от великих людей в городе отсиделся», отримав від гетьмана подарунок. Знявши облогу Конотопа, Трубецької з уцілілими залишками армії рушив до Путивля¹⁹.

Таким чином, Виговський отримав перемогу. Він сподівався з допомогою польських ставлеників прибрati до своїх рук панування над Україною. Однак довго тріумфувати йому не довелося. Український народ уже достатньо випробував на собі всі прикроці й тягар польсько – шляхетського володарювання, і сила ненависті й гніву його до магнатсько – шляхетської Речі Посполитої досягла меж. На Україні визрів могутній антигетьманський рух на чолі з Я. Сомком, Т. Цецюрою, В.Золотаренком, М. Флімоновичем. Проти нього виступили цілі полки. 19 серпня повстали Переяслав. З часом у боротьбу з Виговським включився Чернігів: «полковник черниговской Аникий Силин ... великому государю в вине своей добил челом и ... великому государю присягал со всем своим полком и, служа ... великому государю, ляхов в Чернигове побил, всех с тысячию человек», взяв у полон «Юшку и Юлюшку Выговских» - двоюрідних братів гетьмана, які були доставлені в Москву.

Хвиля повстання охопила також Ніжин, Козелець, інші міста Лівобережжя. І у всіх тих «местех ... ляхов и немцев полковники всех побили до смерти с три тысячию человек ... и казаков, единомышленников изменника Ивашка Выговского, побили же». «И в Нежине полковник нежинской, и в Барышполе, и в Казельце сотники и ясаулы, и атаманы, и казаки, и войты, и бурмистры, и мещаня, и все посполство... великому

государю присягали»²⁰. Навіть Правобережжя, яке було досі головною опорою Виговського, опинилося в орбіті антигетьманської боротьби. Проти нього виступила вся Україна. Все її населення прагнуло до кінця відстоювати рішення Переяславської ради, єдність українського й російського народів.

Виговський опинився в повній ізоляції. Політика і плани гетьмана потерпіли остаточний провал.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – СПб: В типографии П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4. – С. 3, 11. (Далее: АЮЗР).
2. Там же. – С. 35, 37, 44.
3. Там же. – С. 32, 33, 39, 41, 80, 81.
4. Там же. – 45, 49.
5. АЮЗР. – СПб: Типография В. В. Пратц, 1872. – Т. 7. – С. 192.
6. Там же. – Т. 4. – С. 73, 88.
7. Там же. – С. 91, 115 – 118, 125 і ін.
8. Летопись С. Величко. – К., 1926. – Т. 1. – С. 196
9. АЮЗР. – Т. 4. – С. 200. Т. 7. – С. 253 – 257. АЮЗР. – СПб: Типография А. Катанского и К° , 1892. – Т. 15. – С. 254 – 282.
10. Там же. – Т. 4. – С. 141 – 144. Т. 7. – С. 252.
11. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – С. 63.
12. АЮЗР. – Т. 4. – С. 197, 199.
13. Там же. – С. 198, 199.
14. Там же. – С. 222, 224 – 226. Летопись С. Величко. – Т. 1. – С. 201.
15. АЮЗР. – Т. 4. – С. 221, 226, 230, 232. Т. 15. – С. 420.
16. Летопись С. Величко. – Т. 1. – С. 202.
17. АЮЗР. – Т. 4. – С. 232 – 238. Т. 15. – С. 420.
18. Літопис самовидця. – К., 1971. –С. 79.
19. АЮЗР. – Т. 4. – С. 236 – 237. Т. 15. – С. 421.
20. Там же. – Т. 4. – С. 238.
21. Там же. Т. 15. – С. 421, 422. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб, 1903. – Т. 2. – С. 387.
22. АЮЗР. – Т. 7. – С. 312, 313. Т. 15. – С. 437, 448 – 450.
